

**ТРЫЯДА
ЎПАРАДКАВАНАСЦЬ / ПАШКОДЖАННЕ /
АДНАЎЛЕННЕ ГАСПАДАРСКАГА ДВАРА Ў
ВАЛАЧОБНЫХ ПЕСНЯХ СЛУЧЧЫНЫ**

Важнасць вывучэння традыцыйнай культуры асобных макразон, якія ўтрымліваюць унікальныя абрадавыя рэлікты, неаднойчы падкрэслівалася даследчыкамі славянскага фальклору. Часцей за ўсё як прыклад такой макразоны называецца Папесе, якое, па словах М. І. Талстога і С. М. Талстой, «можа быць узятая ў якасці зыходнай, «адліковай» і для па-раўнання з матэрыялам другіх зон, як мадэль пратастану» [9, 46-47].

Скажам, для Гіалескага рэгіёна не характэрна вапачобная традыцыя. яна закранае толькі невялікую частку Усходняга і Заходняга Палесся, а гэта значыць, што асаблівую цікавасць набывае вывучэнне фальклорных працэсаў менавіта на памежных тэрыторыях, дзе адбывалася судакрананне розных рэгіянальных традыцый. Такой тэрыторыяй з'яўляецца Случчына. У дадзеным выпадку Случчына разумеецца ў шырокім фальклорна-этнаграфічным сэнсе як частка Цэнтральнага гісторыка-культурнага рэгіёна.

Вядомы даследчык беларускага фальклору А. С. Ліс адзначыў, што на Случчыне нельга не заўважыць «асобныя асяродкі. гнёзды валачобнай паэзіі з самастойным кругам сюжэтаў, адметнай паэтыкай» [5, 49]. Акрамя таго, на Случчыне «суіснуюць» дзве навагоднія традыцыі - валачобніцтва і каляда- ванне, часам у адным населеным пункце ¹⁰⁸сінхронна, што з'яўляецца унікальнай асаблівасцю гэтай мясцовасці [6,175]. З прычыны такога цеснага суіснавання некаторыя песенныя матывы з'яўляюцца агульнымі для калядных і валачобных песень. Адзін з іх - «пашкоджанне гаспадарскага двара» - можа разглядацца як апазіцыя матыву ўпарадкаванага падвор'я. Сюжэтная сітуацыя ў валачобных песнях з апазіцыяй абазначаных матываў мае наступны выгляд: напачатку падаецца разгорнуты ідэальны абразок гаспадарскага двара з залатой гарой пасярэдзіне, садам і райскімі птушкамі. Далей «шура-бура» знішчае гэту ідылію дабрабыту, а засмучанага гаспадара суцяшае мудрымі словамі яго гаспадыня.

Даследчыкі, і ў прыватнасці А. С. Ліс, падкрэслівваючы унікальнасць сюжэта з гэтым матывам, вызначалі арэал яго бытавання: «У Цэнтральнай Беларусі, з пашырэннем на Случчыну і Шклоўшчыну, бытаваў сюжэт «разважлівая жонка ўгаворвае мужа не бедаваць над небывалым уронам, прычыненым іх двару бураю» [5, 131]. Дазволім сабе ўдакладніць арэал азначанага сюжэта з улікам

дадаткова выяўленых варыянтаў. На наш погляд, эпіцэнтрам гэтага сюжэта трэба лічыць не Цэнтральную Беларусь, а Случчыну, паколькі там зафіксавана найбольшая колькасць варыянтаў, а перыферыяй - Цэнтральную Беларусь, Шклоўшчыну і Сенненшчыну, хаця, безумоўна, межы арэала могуць удакладняцца.

Інварыянтная схема матываў у песнях, дзе гаворыцца аб пашкоджанні двара, наступная: 1) *валачобнікі ў дарозе* + 2) *упарадкаваны гаспадарскі двор* + 3) *пашкоджанне двара* + 4) *журба гаспадара* + 5) *суцяшэнне гаспадара гаспадыняю* + 6) *просьба валачобнікамі дароў*. Варта адзначыць, што з 11 варыянтаў песень, якія ўтрымліваюць названы матывы, 8 зафіксаваны ме- навіта на тэрыторыі Случчыны (Слוצкі, Салігорскі, Капыльскі раёны). Гэтыя варыянты характарызуюцца наяўнасцю аламатыву «двор пашкоджаны бурою». У астатніх трох варыянтах твора матывы рэалізуецца ў выглядзе «двор пашкоджаны валачобнікамі», «двор пашкоджаны птушкамі». Акрамя таго, у варыянтах, зафіксаваных на Шклоўшчыне і Сенненшчыне, адсутнічаюць элементы 4 і 5, што пазбаўляе песні рытуальнай логікі і сэнсавай завершанасці.

Прыведзеныя факты сведчаць пра важнасць уліку ўсіх варыянтаў матыву для характарыстыкі арэала яго бытавання.

Генетычна дадзеныя матывы звязаны з міфалагічнымі ўяўленнямі пра неабходнасць рытуальнага адраджэння свету напачатку кожнага прыроднага цыкла. Валачобныя і калядныя абрады - гэта, безумоўна, абрады Пачатку. Не выклікае сумнення, што ў кантэксце сусветнай міфалогіі трыяда «стварэнне свету - яго заняпад напрыканцы года - абавязковае рытуальнае аднаўленне» адносіцца да ліку універсальных. Як піша М. Эліадэ, навуковаму аўтарытэту якога давярае шэраг сучасных даследчыкаў, «для архаічных грамадстваў жыццё не можа быць выпраўлена, яно можа быць толькі створана нанова праз вяртанне да сваіх вытокаў. А сапраўдны выток мысліццяк вызваленне неверагоднай энергіі, жыцця і плоднасці, якім суправаджалася стварэнне свету» [10, 56].

Гэтая ідэя палягае ў валачобных і калядных песнях, якія рэпрэзентуюць ідэальную карціну створанага свету праз актуалізацыю канцэпта *райскі сад*. Сад месціцца на гаспадарскім двары, можна сказаць, супадае з ім. У поўных, сэнсавых завершаных варыянтах песень за матывам ідэальна ўпарадкаванага двара адразу ідзе матывы яго пашкоджання. Парадокс? Але гэты парадокс не выпадковасць, а заканамернасць усё таго ж рытуальна-міфалагічнага мыслення, для якога пачатак і канец, жыццё і смерць раўназначныя катэгорыі. Пашкоджанне, заняпад - гэта пракцыя ідэі канца свету, які, дарэчы, не мысліўся як незваротны працэс, наадварот, ён быў неабходным для новага Пачатку. Падчас навагодніх абрадаў

свет абнаўляўся па прэцэдэнтным ўзоры першастварэння, знакавыгм выражэннем якога ў валачобных і калядных песнях сталі пэўныя вобразы-сімвалы.

Найперш разгледзім дэталі ідэальна ўпарадкаванага двара (гара, птушкі, сталы, кубкі, расліны) з пункту гледжання семантыкі і сімволікі.

Універсальныя міфалагічныя канцэпты Цэнтра свету - *гара* і *дрэва*. Першы актуалізуецца ў валачобных песнях праз вобраз «залатой гары» ў цэнтры гаспадарскага двара. У рытуальна адзначаны час гаспадарскі двор - гэта праекцыя макракосму, яго малая мадэль, мікрасвет, тоесны макрасвету. Эпітэт *залатая* мае свой міфалагічны падтэкст. Як пазначыў У. Я. Проп, «залатая афарбоўка ёсць пячатка іншага царства» [8, 246]. Мяркуем, што ў нашым выпадку гэта можа быць царства сонечных багоў, той першапачатковы ідэальны універсум, да якога рытуальная думка апелюе праз знака- вую запатую фарбу. Дадзеная яркая дэталі, акрамя таго, можа сведчыць аб наяўнасці рэштак саярнага культы. Згодна з версіяй Л. М. Салавей, прычынай з'яўлення ў фальклорных тэкстах залатых аб'ектаў, прадметаў можна лічыць магічную практыку: з золата выраблялі «прадметы для рытуальна-магічнай дзейнасці - венчыкі, пярсцёнкі для вячання, залатыя кубкі для рытуальных піроў» [2, 542]. На нашу думку, адно аднаму не пярэчыць, усё гэта звяны адзінага ланцуга.

Універсальны міфалагічны канцэпт Сусветнага дрэва ў дадзеным сю- жэце рэалізуецца праз раслінны код - *ягор*, *сад-вінаград* (*сады-прысады*). Як бачым, канцэпт *райскі сад* звязваўся ў беларусаў з вінаградом. Сімволіка вінаграду ў дадзеным кантэксце - «здароўе, плоднасць, багацце, характэрнае - уся «салодкасць» маладога жыцця» [2, 84], бо з раем звязвалася паняцце «вечнай маладосці».

Вобраз птушак канкрэтызуецца праз азначэнні *райскія* і *морскія*. Эпітэт *морскія* ўказвае на ўяўленні пра месцазнаходжанне раю - за морам / пасярод мора. У тэксце замоў: «*На моры, на кіяні, на востраве Буяне стаіць дрэва*» [1, 75].

Вобраз *цясовых* *сталоў* звязаны з уяўленнямі сялян пра дабрабыт, па- колькі драўніна цісу лічылася самай каштоўнай. Ціс - сакральнае дрэва індаеўрапейцаў. На Беларусі ён не расце, але ў фальклорнай памяці заха- ваўся як вобраз прарадзімы.

Эпітэт да кубкаў *зялёныя* сведчыць пра напоўненасць іх віном, зроб- леным з вінаграду. У дадзеным выпадку *віно* сінанімічна лексеме *вінаград*. Зялёны колер характарызуе не колер віна, а колер лістоў вінаграднага куста [2, 84]. Да прыкладу, у валачобным рэфрэне: «*Да віно ж мае зеляное!*». Зялёны колер - таксама адзін з сакральных колераў раю, сімвал «вечназя- лёнасці» яго расліннасці.

Параўнаем дэталі раю ў валачобных песнях з уяўленнямі, зафіксаванымі ў тэксце Старога Запавету.

Першая, агульная рыса — уяўленне пра *рай* як пра *сад*. У валачобных тэкстах гэта прадстаўлена аламатывамі *сады-прысады* і *сад-вінаград*. У біблейскім тэксце: «І пасадзіў Гасподзь Бог рай у Эдэме на ўсходзе... І выгадаваў Гасподзь Бог з зямлі кожнае дрэва прыемнае з выгляду і добрае ў ежу» [Быц., 2:9]. З прыведзенай цытаты вынікае, што ў іудзейскай традыцыі *рай* ужываецца з семантыкай *сад*. У персаў і грэкаў рай таксама тоесны саду. Але ёсць і іншая семантыка рая: авестыйскае *ray* - «багацце, шчасце», старажытна-індыйскае *rayis* - «дар, уладанне» [3, 594\ 7, 363].

Другая агульная рыса - уяўленне пра рай як пра абгароджанае месца. У Старым Запавеце сказана, што пасля грэхападзення Адама і Евы каля варотаў Эдэму быў пастаўлены херувім-стражнік [Быц., 3:24].

Уяўленні пра рай як пра абгароджанае месца захаваліся ў старажытнай іранскай традыцыі: *pai-ri-daeza* — «адусюль абгароджанае месца» [7, 363].

У валачобных тэкстах *сады-прысады* як праекцыя раю размешчаны пасярод двара, а двор у беларусаў заўсёды загароджаны, г. зн. закрыты з усіх бакоў. Прычым большай закрытасцю характарызуюцца «вяночныя» двары Паазер'я і Падняпроўя, якія можна назваць «маленькімі крэпасцямі» ў параўнанні, напрыклад, з палескімі і слуцкімі «пагоннымі» дварамі з лінейнай, адкрытай забудовай. Ёсць меркаванне, што «вяночны двор» - болыт старажытны тып забудовы. І мы з гэтым згодныя, бо, як ужо адзначалі, забудова двара ўяўляла для беларуса малую мадэль (мікрасвет) будовы свету (макрасвет). Мікрасвет сялянскага двара ў абрадавы час тоесны мікрасвету Раю (Эдэму), таму двор павінен быць закрыты, як і Эдэм. Закрытасць - гэта сродак магічнага супрацьстаяння чужародным сілам, сілам хаосу, якія найбольш актывізуюцца ў пераломныя кропкі гадавога часу.

Такім чынам, «вяночная» забудова двара сапраўды адпавядае найбольш архаічным міфалагічным уяўленням. Цікава і тое, што арэап вяночнай забудовы супадае з арэалам валачобнага абраду, абодва яны з'яўляюцца яскравымі этнаплемяннымі паказчыкамі крывіцкай культуры.

Першае адрозненне выяўляецца ў наяўнасці такіх дэталей раю, як тара, пташкі, сталы, кубкі ў валачобным сюжэце, і іх адсутнасць у біблейскім тэксце.

Другое адрозненне - у адсутнасці ракі (рэк) у тэкście валачобнай песні і іх наяўнасць у тэкście Бібліі: «3 Эдэму выплывала рака на арашэнне раю; І потым раздзялялася на чатыры ракі» [Быц., 2:10]. Але гэтае адрозненне характэрна толькі для названага сюжэта. Іншыя валачобныя песні фіксуюць вобраз ракі або

рэк, якія цякуць праз / каля двара. У адным з тэкстаў падаецца назва ракі - Дунай у адрозненне ад біблейскіх - Фісона, Гіхона, Хідэкеля і Еўфрата [Быц., 2:11—14].

Праведзенае намi параўнанне дазваляе зрабіць высновы, што вобраз раю, які данесла да нас беларуская валачобная традыцыя, сфарміраваўся ў перыяд індаіранскай супольнасці, пра што сведчаць агульныя ідэі канцэпту ў міфалагічных сістэмах этнасаў гэтай супольнасці ў пазнейшы перыяд. Агульны рысы з іудзейскай традыцыяй сведчаць пра універсальнасць некаторых ідэй, характэрных для ўсіх міфалогій. Дадзены валачобны сюжэт не зазнаў прамога ўплыву з боку царквы ў перыяд увядзення хрысціянства на Беларусі, захаваўшы свой славянскі каларыт.

Як вядома з тэксту Старога Запавету, першыя людзі Адам і Ева былі выгнаныя з раю з-за таго, што аслухаліся запавету Божага. Відавочна, што вобраз першалюдзей аналагічны вобразу ідэальных гаспадароў у валачобным сюжэце, а таму матыў *спакушэнне змею*, мы мяркуем, блізка матыву пашкодвання двара шурай-бурай. Паводле нашай гіпотэзы, выказанай у дакпадзе «Міфалагема «шурум-бурум» як адлюстраванне вобраза хаоса (на матэрыяле абрадавага фальклору Случчыны)» [*1], міфапагема «шурум-бурум», якая актуалізуецца праз вобраз шуры-буры, суадносіцца з канцэптам *хаос*. Лексема *шуры*, па нашай версіі, узыходзіць да ведычных *асураў* - паветраных змеяпадобных страшыдлаў [гл. таксама: 6, '181-182]. На нашу думку, імя змяі Шкурапеі з тэкстаў беларускіх замоў ад гадзюкі не выпадкова сугучнае з лексмай *шура*, а непасрэдна звязанае з ідэяй асураў, якія супрацьстаяць багам.

Матыў «суцяшэнне гаспадара гаспадыняю» ўтрымлівае, на нашу думку, міфалагічную ідэю зваротнасці: разбураны свет = пашкодваны двор можа быць адноўлены. Галоўная роля ў ініцыятыве па аднаўленню двара ад-водзіцца жанчыне, мужчына ж страчвае ўпэўненасць у крытычнай сітуацыі - *зажурывае пан-гаспадару*. Жонка суцяшае мужа мудрымі словамі:

*-Да калі будзем жыці да быці, Мы тую гару
зноў панасыпляем, Тыны-прЫтыны
папрытынаваем, Сады-прысады
панасаджаваем, Райскія пташкі
папрынаджаваем [4,103].*

Словы - гэта яшчэ не само дзеянне, але яго патэнцыя. Агульнавядома значэнне абрадавых слоў. Касмаганічныя міфы пра пачатак і пра стварэнне свету прамаўляліся жрацамі над цяжкахворым чалавекам. Верылі, што энергія слоў пра нараджэнне свету дапаможа хвораму «нарадзіцца зноў», г. зн. аднавіць свае сілы. Касмаганічныя міфы прагаворваліся і ў іншых крытычных сітуацыях.

У дадзеным матыве жанчына выконвае фактычна ролю жрыцы: яна малое словамі ідэальную карціну іх двара, якая была на самым пачатку да яго разбурэння. Акрамя таго, словы жанчыны ўтрымліваюць накірунак дзеянняў - яны павінны быць стваральнымі, дыяметральна супрацьлеглымі дэструктыўным дзеянням шуры-буры.

Такім чынам, мяркуем, што трыяда матываў у валачобнай песні грунтуецца на мадэлі штогадовага аднаўлення свету. Вось як гэта канкрэтызуецца ў тэксце:

1. У парадкаваны двор

*Пасярод двара залатая гара,
Тыны-прытыны папрытынены,
Сады-прысады панасаджваны.
Райскія пташкі папрынаджваны.*

2. Пашкоджаны двор

*У сю тую гару дай раздула.
Тыны-прытыны паварочала,
Сады-прысады павырывала,
Райскія пташкі паразганяла.*

3. Дзеянні для аднаўлення двара

*Мы тую гару зноў панасыпляем.
Тыны-прытыны папрытынваем,
Сады-прысады панасаджваем,
Райскія пташкі папрынаджваем.*

Кіруючая функцыя жанчыны ў гендэрных узаемаадносінах характэрна для менталітэту беларусаў і каратка сфармулявана ў прымаўцы: «*Муж - галава, жонка — шыя, куды паверне шыя, туды і галава*». Акрамя таго, у словах жанчыны выказана яшчэ адна важная думка - аднаўленне магчыма толькі сумеснымі намаганнямі: «*Мы тую гару зноў панасыпляем*».

Калі першыя людзі былі выгнаныя з раю, яны страцілі адчуванне ідыліі, але Бог дакінуў ім жыццё і магчымасць працягваць існаванне. Ён жа даў чалавеку права свабоднага выбару і магчымасць заслужыць рай. І гэта зноў праява літасці і любові да чалавека. «І назваў Адам імя жонцы сваёй: Ева (жыццё), бо яна стала маці ўсіх, хто жыве» [Быц., 3, 4:20]. Шанец пачаць усё спачатку ў валачобнай песні выражаны словамі: «*Як жыць будам, дак будам*», г. зн. зможам усё аднавіць. Дар жыцця ў народнай іерархіі каштоўнасцей пастаўлены на першае месца.

Разгледжаны намі сюжэт утрымлівае унікальную інфармацыю, неабходную і актуальную пры рэканструкцыі славянскай міфалагічнай мадэлі свету. Паколькі ў завершаным выглядзе — з траістай структурай матываў, якая найбольш лагічна ілюструе ідэю штогадовага аднаўлення свету, ён лакалізуецца на Случчыне, гэта актуалізуе праблему ўліку ўсіх яго варыянтаў для арэальных і рэгіянальных даследаванняў.

ЗАЎВАГІ

* 1. Доклад зроблены аўтарам на Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Нематэрыяльная культурная спадчына славянскіх народаў: Праблемы збірання, захавання, перспектывы комплекснага вывучэння». Мінск, 3—4 лютага 2005 г.

ЛІТАРАТУРА

1. Бабуля так лячыла... / Замовы ад хвароб. Мн., 1992.
2. Беларуская міфалогія: Энцыкл. слоўнік / Склад. С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. Мн., 2004.
3. Библийская энцыклопедыя. М., 1990.
4. *Гілевіч Н.* Песні народных свят і абрадаў. Мн., 1974.
5. *Іліс А.* Валачобныя песні. Мн., 1989.
6. *Матыліцкая Н.* Дай кукольнічкі-сваявольнічкі...: Капядны і валачобны абрад на Случчыне // Роднае слова. 1999. № 1.
7. Мифы народов мира: В 2-х т. Т. 2. М., 1992.
8. *Протт В. Я.* Исторические корни волшебной сказки. Л., 1946.
9. *Толстой Н. И., Толстая С. М.* Ареальные аспекты изучения славянской духовной культуры // Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Л., 1977.
10. *Элиаде М.* Аспекты мифа. М., 2001.